

GYÖRGY LUKÁCS : Zvěcnění a kapitalismus (ze spisu „Dějiny a třídní vědomí“)

Být radikální, znamená jít na kořen věci. Kořenem pro člověka je však člověk sám.

Marx: Úvod ke kritice Hegelovy filosofie práva.

Není nikterak náhodné, že obě velká a zralá Marxova díla, jež si kladou za úkol ukázat celek kapitalistické společnosti a její základní charakter, počínají analýzou zboží. Neexistuje totiž problém nynějšího vývojového stupně lidstva, který by v konečné analýze na tuto otázku nepoukazoval a jehož řešení by nebylo nutno hledat v řešení záhady *struktury* zboží. Tato obecnost problému je ovšem dosažitelná jen tehdy, dosáhne-li vytyčení problému stejné šíře a hloubky, jakou má analýza u Marxe samého; jeví-li se totiž problém zboží nejen jako ústřední problém ekonomie jakožto zvláštní vědní disciplíny, nýbrž jako ústřední strukturální problém kapitalistické společnosti ve všech jejích životních projevech. Teprve tehdy lze ve struktuře zbožího poměru najít praobraz veškerých forem předmětnosti a všech jim odpovídajících forem subjektivity v měšťácké společnosti.

JEV ZVĚCNĚNÍ

Podstata zbožího struktury byla již často zdůrazněna; spočívá v tom, že poměr, vztah mezi osobami nabývá charakteru věčnosti a tím „obludné předmětnosti“, která ve své přísné, zdánlivě úplně uzavřené a racionální zákonitosti zakrývá jakoukoli stopu své podstaty, vztahu mezi lidmi. Není naším úkolem zkoumat, do jaké míry se vytyčení tohoto problému stalo ústřední otázkou pro samu ekonomii a jaké důsledky mělo opuštění tohoto metodického východiska pro ekonomické názory vulgárního marxismu. Ukážeme pouze - za *předpokladu* Marxovy ekonomické analýzy - na zásadní problémy, vyplývající z fetišistického charakteru zboží jako z formy předmětnosti na straně jedné a z chování k ní náležejícího subjektu na straně druhé; teprve jejich pochopení nám umožní jasný pohled do ideologických problémů kapitalismu a jeho zániku.

Dříve než se budeme zabývat vlastním problémem, musíme si ujasnit, že problém zbožího fetišismu je *specifický* problém naší epochy, *moderního* kapitalismu. Oběh zboží a jemu odpovídající subjektivní a objektivní zbožího vztahy existovaly, jak známo, již na velmi primitivních vývojových stupních společnosti. Oč však jde *nám*, je toto: nakolik oběh zboží a jeho následky mohou ovlivnit veškerý vnější i vnitřní život společnosti. Nelze tedy pojmout otázku, nakolik je oběh zboží vládnoucí formou látkové výměny společnosti, jednoduše jako otázku kvantitativní - jak to odpovídá moderním návykům myšlení, které se již zvěcnily vlivem panující zbožího formy. Rozdíl mezi společnostmi, v níž je zbožího forma formou panující a rozhodně ovlivňuje všechny životní projevy, a mezi společnostmi, v níž zbožího forma vystupuje jen epizodicky, je naopak rozdíl kvalitativní. A veškeré subjektivní a objektivní jevy příslušných společností nabývají v souladu s tímto rozdílem kvalitativně různých forem předmětnosti. Marx zdůrazňuje tento epizodický charakter zbožího formy pro primitivní společnost velmi ostře (Ke kritice pol. ekonomie, str. 20): „Bezprostřední výměnný obchod, prvobytná forma směnného procesu, představuje spíše počátek přeměny užitných hodnot ve zboží než přeměnu zboží v peníze. Směnné hodnota nedostává samostatnou podobu, nýbrž je ještě bezprostředně vázána na užitnou hodnotu. To se projevuje dvojím způsobem. Výroba sama v celé své struktuře je zaměřena na tvoření užitné hodnoty, nikoli směnné hodnoty, a proto jen v té části, která tvoří přebytek nad to, čeho je zapotřebí pro spotřebu, užitné hodnoty zde přestávají být užitnými hodnotami a stávají se prostředky směny, zbožím. Na druhé straně se stávají zbožím jen uvnitř hranic bezprostřední užitné hodnoty, i když jsou polárně rozdělena, takže zboží, jež mají být majiteli zboží směněna, musejí být užitnými hodnotami pro oba, ale každé z nich musí mít užitnou hodnotu pro toho, kdo je nemá. Ve skutečnosti se směnný proces zbožího původně neobjevuje v lůně prvobytných občin, nýbrž tam, kdo občiny končí, na jejich hranicích, na těch málo bodech, kde vstupují ve styk s jinými občinami. Zde se

začíná výměnný obchod a odtud přeskakuje do nitra obcí, na níž působí rozkladně.“ Přitom zjištění rozkladného působení vnitřního oběhu zboží poukazuje zcela zřetelně na kvalitativní obrat, jenž vyplývá z vlády zboží. Avšak ani tento vliv na vnitřek společenské struktury nestačí, aby učinil ze zboží formy konstitutivní formu společnosti. K tomu je nutné, aby pronikla – jak bylo právě zdůrazněno - všechny životní projevy společnosti a přetvořila je podle svého obrazu, nejen aby zevně spojila procesy, které jsou o sobě na ní nezávislé a směřují k produkci užitných hodnot. Kvalitativní rozdíl mezi zbožím jakožto jednou z mnoha forem společenské látkové výměny lidí a mezi zbožím jakožto univerzální formou utváření společnosti se však projevuje nejen v tom, že zboží vztahy jako jednotlivý jev vykonávají krajně záporný vliv na strukturu a členění společnosti, nýbrž že tento rozdíl působí zpětně na druh a platnost kategorie samé. Zkoumána sama o sobě podává zboží forma jako forma univerzální jiný obraz než jako partikulární, ojedinělý, nevládnoucí jev. Okolnost, že přechody jsou i zde plynulé, nesmí však zastřít kvalitativní charakter rozhodujícího rozdílu. Tak vyzdvihuje Marx jakožto kritérium nevládnoucího zboží oběhu (Kapitál III/1, 348): „Kvantitativní poměr, v němž se výrobky směňují, je zprvu zcela náhodný. Formy zboží nabývají proto, že jsou vůbec směnitelné, tj. že jsou výrazy téhož třetího. Trvalá směna a pravidelnější reprodukce pro tuto směnu tuto náhodnost stále víc odstraňuje. Avšak zprvu ne pro výrobce a spotřebitele, nýbrž pro prostředníka mezi nimi, pro obchodníka, který srovnává peněžní ceny a ponechává si rozdíl. Už svým pohybem zjednává ekvivalentnost. Obchodní kapitál je zprvu jen prostředníkem mezi dvěma krajními články, které neovládá, a mezi předpoklady, které nevytváří.“ A tento vývoj zboží formy ke skutečné panující formě celé společnosti vznikl teprve v moderním kapitalismu. Proto též není vůbec podivné, že osobní ráz ekonomických vztahů bylo možno ještě na počátku kapitalistického rozvoje někdy poměrně jasně prohlédnout, že však s pokračujícím vývojem vznikaly stále složitější a zprostředkovanější formy, a možnost prohlédnout tento věčný obal byla stále vzácnější a obtížnější. Podle Marxe se má věc takto (Kapitál II/2, 379): „V dřívějších společenských formách vystupuje tato ekonomická mystifikace hlavně jen u peněz a u úrokového kapitálu. Už pro samu povahu věci je vyloučena za prvé tam, kde převládá výroba pro užitnou hodnotu, pro přímou vlastní potřebu; za druhé tam, kde jako ve starověku a středověku je širokou základnou společenské výroby otrokářství a nevolnictví: vláda výrobních podmínek nad výrobcem je tu zastřena vztahy nadvlády a poroby, které se zřetelně jeví jako přímé hnací síly výrobního procesu“

Zboží je ve své nefalšované podstatě pochopitelné pouze jako univerzální kategorie celého společenského bytí. Teprve v této souvislosti nabývá zvěčnění vzniklé zboží vztahem rozhodujícího významu jak pro objektivní vývoj společnosti, tak pro postoj lidí k ní; pro podřízenost jejího vědomí formám, v nichž se toto zvěčnění vyjadřuje; pro pokusy pochopit tento proces, nebo se opřít jeho ničivým vlivům, osvobodit se od tohoto poddanství takto vzniklé „druhé přirozenosti“. Marx popisuje základní jev zvěčnění takto (Kapitál I, 90): „Tajemnost zboží formy tkví tedy prostě v tom, že je zrcadlem, v němž se lidem obráží společenský charakter jejich vlastní práce jako věčný charakter produktů práce samých, jako společenské vlastnosti těchto věcí, dané jim od přírody; proto i společenský vztah výrobců k celkové práci se jim jeví jako společenský vztah předmětů, který existuje mimo ně. Tímto quid pro quo se z produktů práce stává zboží věcí smyslově nadsmyslovou nebo společenskou ... Je to jen určitý společenský vztah lidí samých, který tu pro ně nabývá fantastické formy vztahu mezi věcmi.“

Na základě této struktivní skutečnosti se postavila do protikladu k člověku jeho vlastní činnost, jeho vlastní práce jako něco objektivního, na něm nezávislého, co ho ovládá jako nelidská zákonitost. A to se děje jak v objektivním, tak v subjektivním ohledu. Objektivně tím, že vzniká svět hotových věcí a věčných vztahů (svět zboží a jeho oběhu na trhu), jejichž zákony sice lidé postupně poznávají, které však i v tomto případě stojí proti nim jako nepřemožitelné, samostatně působící síly. Jejich poznání

může tedy sice jedinec využít k svému prospěchu, avšak ani pak nemá možnost svou činností měnit vlastní reálný průběh. Subjektivně tím, že se - v rozvinutém zbožním hospodářství - činnost člověka ve vztahu k němu samému objektivizuje, a stává se zbožím, které je podrobena nelidské objektivitě společenských přírodních zákonů a musí vykonávat své pohyby stejně nezávisle na člověku jako kterýkoli statek k uspokojování potřeb, který se stal zbožím. „Pro kapitalistickou epochu je tedy charakteristické to,“ praví Marx (Kapitál I, 189), „že pracovní síla nabývá pro dělníka samého formy zboží, které mu patří... Na druhé straně teprve od této chvíle nabývá zbožní forma produktů práce všeobecného charakteru.“

Univerzálnost zbožní formy podmiňuje tedy jak subjektivně, tak objektivně abstraktnost lidské práce, která se zpředměňuje ve zboží. (Na druhé straně je její historická možnost naopak podmíněna reálným chodem tohoto abstrakčního procesu.) Objektivně tím, že zbožní forma jako forma rovnosti, směnitelnosti kvalitativně odlišných předmětů je možná teprve tím, že se předměty pojímají jako formálně stejné - v tomto vztahu, v němž ovšem nabývají teprve své předmětnosti jako zboží. Přitom může být princip jejich formální rovnosti odůvodněn jen jejich podstatou jakožto produktů abstraktní (tedy formálně stejné) lidské práce. Subjektivně tím, že tato formální rovnost abstraktní lidské práce je nejen společným jmenovatelem, na něž se uvádějí rozličné předměty ve zbožním vztahu, nýbrž že se stává reálným principem skutečného výrobního procesu zboží. Nemůže zde samozřejmě být naším úmyslem třeba jen v obrysech vylíčit tento proces, vznik moderního pracovního procesu, izolovaného, „svobodného“ dělníka, dělby práce atd. Jde nám jen o zjištění, že abstraktní, stejná, srovnatelná práce, se stále stoupající přesností měřitelná společensky nutnou pracovní dobou, práce kapitalistické dělby práce vzniká zároveň jako produkt a předpoklad kapitalistické produkce teprve v průběhu jejího vývoje; stává se tedy teprve v průběhu tohoto vývoje společenskou kategorií, která rozhodujícím způsobem ovlivňuje formu předmětnosti jak objektů, tak subjektů takto vznikající společnosti, jejího vztahu k přírodě, a v ní možné vzájemné vztahy lidí. Sledujeme-li vývoj pracovního procesu od řemesla přes kooperaci a manufakturu ke strojnímu průmyslu, pak se přitom ukazuje stále rostoucí racionalizace, stále silnější vylučování kvalitativních, lidsky individuálních vlastností dělníka. Jednak se pracovní proces stále více rozkládá v abstraktně racionální dílčí úkony, čímž se ničí vztah dělníka k výrobku jako celku a jeho práce se redukuje na speciální mechanicky opakovatelnou funkci. Jednak se touto racionalizací a jako její následek vytváří společensky nutná pracovní doba, základ racionální kalkulace, nejprve jako pouze empiricky postihnutelná průměrná pracovní doba, později, v důsledku stále silnější mechanizace a racionalizace pracovního procesu, jako objektivně vypočitatelné množství práce, které stojí před dělníkem v hotové a uzavřené objektivnosti. Při moderním, „psychologickém“ rozkladu pracovního procesu (taylorismus) zasahuje tato racionální mechanizace až do „duše“ dělníka: dokonce jeho psychologické vlastnosti se oddělují od jeho celkové osobnosti, objektivizují se proti němu, aby je bylo možno vtělit do zvláštních racionálních systémů a uvést je v nich na výpočtový pojem. (Celý tento proces je historicky a systematicky vylíčen v I. svazku Kapitálu. Sama fakta - ovšem zpravidla bez vztahu k problému zvěčnění - lze nalézt i v měšťácké ekonomii u Büchera, Sombarta, A. Webera, Gottla aj.)

Pro nás je nejdůležitější *princip*, který se přitom uplatňuje: princip racionalizace, zaměřené na výpočet, na *vypočitatelnost*. Rozhodující změny, kterým je přitom podroben subjekt a objekt hospodářského procesu, jsou tyto: předně vyžaduje vypočitatelnost pracovního procesu rozchod s organicky iracionální, vždy kvalitativně podmíněnou jednotou samotného výrobku. Racionalizace ve smyslu stále přesnějšího výpočtu všech žádaných výsledků je dosažitelná jen tak, že se každý komplex co nejpřesněji rozloží ve své prvky, že se prozkoumají zvláštní dílčí zákonitosti jejich vytváření. Musí se tedy skončit s organickým vytvářením celých výrobků, založeným na *tradičním zřetězení empirických pracovních zkušeností*: racionalizace je nemyslitelná bez specializace. Jednotný výrobek

jako předmět pracovního procesu mizí. Proces se stává objektivním souhrnem racionalizovaných dílčích systémů, jejichž jednota je určena ryze výpočetně a které se tedy musí jevit vzájemně jako nahodilé. Racionálně výpočetní rozložení pracovního procesu ničí organickou nutnost vzájemně souvisících dílčích úkonů, spojených jednotně ve výrobku. Jednota výrobku jako zboží nepadá tedy již vjedno s jeho jednotou jako užité hodnoty: technické osamostatnění dílčích operací při jeho vzniku se vyjadřuje při kapitalizaci společnosti též ekonomicky jako osamostatnění dílčích operací, jako rostoucí relativizace zbožího charakteru výrobku na různých stupních jeho tvorby. S touto možností časoprostorového a podobného rozštěpení výroby užité hodnoty jde zpravidla ruku v ruce časoprostorové a podobné zřetězení dílčích úkonů, které se naopak vztahují k zcela nesourodým užitným hodnotám.

Za druhé znamená toto rozštěpení objektu výroby nutně též rozštěpení jeho subjektu. Následkem racionalizace pracovního procesu se jeví lidské vlastnosti a zvláštnosti dělníka stále více *jako pouhé zdroje chyb* při racionálně předem vypočtené funkci těchto abstraktních dílčích zákonitostí. Člověk se nejvíce ani objektivně, ani ve svém postoji k pracovnímu procesu jako jeho vlastní nositel, nýbrž je jako mechanizovaný díl včleňován do mechanické soustavy, kterou nalézá hotovou a fungující naprosto nezávisle na něm, a jejímž zákonům se musí bez vůle podříditi. (Ze stanoviska *individuálního* vědomí je toto zdání naprosto oprávněno. Ve vztahu k třídě je nutno poznamenat, že toto podřízení bylo výsledkem vleklého boje, který znovu začíná s organizací proletariátu jako třídy, avšak na vyšší úrovni a s jinými zbraněmi.) Tento nedostatek vlastní vůle se ještě stupňuje tím, že stoupající racionalizací a mechanizací pracovního procesu ztrácí činnost dělníka stále více svůj charakter činnosti a stává se kontemplativním postojem. (Že tato „kontemplace“ může být namáhavější a více enervující než řemeslná „činnost“, je samozřejmé. To však je mimo rámec našich úvah.) Kontemplativní postoj vůči mechanicky zákonitému procesu, který se odehrává nezávisle na vědomí a bez možnosti ovlivnění lidskou činností, takže se jeví jako hotová uzavřená soustava, mění i základní kategorie bezprostředního postoje člověka vůči světu: uvádí prostor a čas na společného jmenovatele, nivelizuje čas na úroveň prostoru. Marx praví (Bída filosofie, 43): „...následkem podřízení člověka stroji...vzniká stav..., že lidé mizí za svou práci, že kyvadlo hodin se stalo přesným měřítkem relativní činnosti dvou dělníků, jako je přesným měřítkem rychlosti dvou lokomotiv. Nelze tedy říci, že pracovní hodina jednoho člověka se rovná pracovní hodině druhého člověka, nýbrž spíše, že jeden člověk za hodinu se rovná druhému člověku za hodinu. Čas je vším, člověk již není ničím; v nejlepším případě je vtělením času. Nejde již o kvalitu. Kvantita sama rozhoduje o všem: hodina za hodinu, den za den...“ Čas tím ztrácí svůj kvalitativní, proměnlivý, tokový ráz: tuhne v přesně ohraničené, kvantitativně měřitelné, kvantitativně měřitelnými „věcmi“ (zvěčněnými, mechanicky objektivizovanými, lidskou celkovou osobností přesně oddělenými „výkony“ dělníka) naplněné kontinuum: v prostor. V tomto abstraktním, přesně měřitelném času, který se jako fyzikální prostor stal prostředím (Umwelt) a je současně předpokladem i následkem vědecky a mechanicky rozloženého a specializovaného vytváření pracovního objektu, musí se odpovídajícím způsobem racionálně rozložit také subjekty. Jednak se jejich mechanizovaná dílčí práce, objektivizace jejich pracovní síly oproti jejich celkové osobnosti, která byla již provedena prodejem této pracovní síly jakožto zboží, stane trvalou a nepřekonatelnou skutečností všedního dne, takže se osobnost i zde stane divákem bez vlivu na to, co se děje s jeho vlastní existencí jakožto izolovanou, v cizí soustavu vtělenou částíčkou. Jednak zpřetrhává mechanizující rozkládání výrobního procesu také ona pouta, jimiž jsou jednotlivé subjekty práce při „organické“ výrobě spojeny ve společenství. Mechanizace výroby z nich dělá i v tomto ohledu izolované abstraktní atomy, které nepatří již dohromady bezprostředně a organicky, svými pracovními výkony, nýbrž jejichž souvislost je ve stále větší míře zprostředkována výlučně abstraktními zákonitostmi mechanismu, do nějž jsou vtěleny.

Takovýto účinek vnitřní organizační formy průmyslového podniku by však byl - i uvnitř podniku - nemožný, kdyby se v něm nejevila koncentrovaně struktura celé kapitalistické společnosti. Neboť vyčerpávající útlak a vykořisťování, jež je výsměchem veškeré lidské důstojnosti, znaly i předkapitalistické společnosti: existovaly i masové provozy s mechanickou monotónní prací, jako byly např. stavby kanálů v Egyptě a Přední Asii, doly v Římě apod. (srv. o tom Gottl: Wirtschaft und Technik, Grundriss der Sozialökonomik, II, 234 a další). Masová práce se tam však na jedné straně nikde nemohla stát prací *racionálně mechanizovanou*, na druhé straně tyto masové provozy zůstaly izolovanými jevy uvnitř jinak (naturálně) vyrábějícího a v souhlase s tím žijícího společenství. Otroci, vykořisťování tímto způsobem, stáli proto mimo existující „lidskou“ společnost, a jejich úděl se nemohl jejich současníkům, ani největším a nejušlechtilejším myslitelům, jevit jako lidský úděl, jako úděl člověka. S univerzálností kategorie zboží se mění tento poměr radikálně a kvalitativně. Úděl dělníka se stává obecným údělem celé společnosti; vždyť obecnost tohoto údělu je předpokladem pro to, aby se pracovní proces podniků utvářel tímto směrem. Racionální mechanizace pracovního procesu je možná jen po vzniku „svobodného“ dělníka, který může volně na trhu prodávat svou pracovní sílu jakožto jemu „náležející“ zboží, jakožto věc, kterou „vlastní“. Pokud tento proces teprve vzniká, jsou sice prostředky k ždímání nadpráce otevřenější a brutálnější než pozdější rozvinutá stadia, avšak proces zvětňování práce samé a tedy i proces uvědomění dělníka je přesto daleko méně pokročilý. K tomu je nezbytně zapotřebí, aby se veškeré uspokojování potřeb společnosti odehrávalo formou zbožního oběhu. Odloučení výrobce od jeho výrobních prostředků, rozplynutí a rozložení všech naturálních produkčních jednotek atd., všechny ekonomicko-sociální předpoklady vzniku moderního kapitalismu působí tímto směrem: nahradit racionálně zvětňovanými vztahy původní poměry, které ukazují lidské vztahy méně zahaleně. Marx praví o předkapitalistických společnostech (Kapitál I, 96): „Společenské vztahy lidí k jejich práci se v každém případě jeví jako jejich vlastní osobní vztahy a nejsou zahaleny do společenských vztahů věcí, produktů práce.“ To však znamená, že princip racionální mechanizace a vypočitatelnosti musí obsáhnout všechny jevové formy života. Předměty uspokojování potřeb se již nejeví jako produkty organického životního procesu společenství (jako např. ve vesnické obci), nýbrž na jedné straně jako abstraktní druhové exempláře, které se od jiných exemplářů svého druhu zásadně neliší, na druhé straně jako izolované objekty, jejichž vlastnění nebo nevlastnění závisí na racionálních výpočtech. Teprve když se celý život společnosti tímto způsobem rozdrobí v izolované směnné akty zboží, může vzniknout „svobodný“ dělník; současně se musí jeho úděl stát typickým údělem celé společnosti.

Takto vznikající izolace a atomizace je ovšem pouhé zdání. Pohyb zboží na trhu, vznik jeho ceny, jedním slovem reálný prostor každé racionální kalkulace nejen že je podroben přísným zákonitostem, nýbrž předpokládá jako základ výpočtu přísnou zákonitost veškerého dění. Tato atomizace individua je tedy pouze uvědomělým reflexem toho, že „přírodní zákony“ kapitalistické výroby obsáhly všechny životní projevy společnosti, že - poprvé v dějinách - podléhá celá společnost, alespoň pokud jde o tendenci, jednotnému hospodářskému procesu, že úděl všech členů společnosti je určován jednotnými zákony. (Naproti tomu organické jednotky předkapitalistických společností realizovaly svou látkovou výměnu navzájem velmi nezávisle.) Avšak toto zdání je jakožto zdání nutné; to znamená, že bezprostřední praktický a myšlenkový styk individua a společnosti, bezprostřední produkce a reprodukce života se může odehrávat jen v této formě racionálních a izolovaných směnných aktů mezi izolovanými majiteli zboží - přičemž pro individuum je zbožní struktura všech „věcí“ a „přírodní zákonitost“ jejich vztahů něčím hotově nalezeným a nezrušitelně daným. Jak jsme zdůraznili, musí dělník představovat sebe sama jako „majitele“ své pracovní síly jakožto zboží. Jeho specifické postavení tkví v tom, že tato pracovní síla je jeho jediným majetkem. Na jeho údělu je pro strukturu celé společnosti typické, že tato objektivizace sebe sama, tato přeměna funkce člověka ve zboží velmi pregnančně vyjevuje odlidštěný a odlidšťující charakter zbožního vztahu.

Přeložila Táňa Schwarzová